

Marie Iljašenko

Jsem všude zdejší

Marie Iljašenko

Jsem všude zdejší

© Marie Iljašenko, 2023

Photo © Oldřich Škácha – heirs, 2023

Cover and design © Carton Clan, 2023

ISBN 978-80-88417-09-5

© Knihovna Václava Havla, 2023

Jsem česká spisovatelka, píšu česky, ale žiju mezi třemi nebo možná čtyřmi dalšími kulturami: českou, ukrajinskou, polskou a ruskou. Lidé se mě občas ptají, jaké to je. Dříve byla podobná zkušenost obvyklejší. V zemi, která je už třicet let mým domovem, vedle sebe po staletí žili Češi, Němci, Slováci, Židé, Romové a další národnosti. A nejen žili, mísili se, jejich identity se prolínaly, proměňovaly a byl v tom z dnešního pohledu vcelku sympatický chaos.

Vezměme si jako příklad Franze Kafku. Jeho rodiče se považovali za české Židy, ale mluvili spolu německy, a vůbec jim to nepřišlo divné. Alespoň do určité doby, než se situace mezi Čechy a Němci vyhrotila. Kafkova sestra Ottla, která vypomáhala v rodinné galanterii, mluvila doma německy a v obchodě česky. Také později oba jazyky střídala, protože si za manžela vzala Čecha. Kafka psal německy a publikoval v německých nakladatelstvích. Přesto jsme pro něj nakonec museli vymyslet kolonku „pražská židovská literatura“, protože říkat mu „německý spisovatel“ jaksi nesešlo nebo spíš nestačilo. Tím se poněkud kostrbatě vyjádřilo tehdy běžné pojetí identity, vlastní zejména prostým lidem, kteří na otázku „Kdo jsi?“ často odpovídali „Já jsem zdejší“. Sociální sítě dnes mimochodem pro podobné situace nabízejí odpověď „Je to složité“.

Otázka židovské identity je nicméně dost výjimečná. Nechme tedy tuto slavnou pražskou rodinu na pokoji a nahlédněme raději do vídeňského telefonního seznamu, kde bude každé druhé příjmení české, ač psané na německý způsob. Telefonní seznamy jsou jednoduchá cesta, jak si připomenout, nakolik bylo dříve ve střední Evropě prolínání kultur, jazyků a identit běžné. A nejspíš to platilo i o dalších koutech našeho kontinentu. Připustíme-li si, že národní identita je poměrně nový

konstrukt, můžeme si dokonce položit otázku, zda je vůbec možné být ukotvený v kultuře jedné jediné. A pokud ano, je to zdravé?

Fajánsový servis a staré haraburdí

Já jsem od malička vnímala svou rozkročenost mezi kulturami jako bohatství. Vidím to tak i dnes: dvě milované země a dvě kultury jsou zkrátka víc než jedna, a tři jsou více než dvě. Jednoduchá matematika, ne? Stejně jako je jasné, že trocha chaosu je zdravější než dokonalý pořádek, od nějž je už krok k neuróze.

Získala-li jsem od rodičů poklad, klíče jsem si k němu musela najít sama. Do jisté míry jsem to měla snadné, protože mými předky opravdu byli jak Češi, tak Ukrajinci a Poláci. Nepřistěhovala jsem se do země, ke které bych neměla žádné vazby, měla jsem na co navázat. Například můj český pradědeček, budiž mu země lehká, mi často přichází na pomoc ve chvíli, kdy musím odpovídat na dotazy, co tu s tak divným příjmením dělám. A moje ukrajinská prababička se ze záhrobí objeví pokaždé, když moje polsko-česká matka skepticky zvedá obočí: Jaká ty seš prosím tě Ukrajinka? Nikdy jsi nemluvila ukrajinsky!

Ano, správně, občas zažívám chvíle zmatku nebo smutku, že tak docela nepatřím nikam. Ale upřímně, nijak zvlášť mi to nevadí. Vždycky jsem byla spíš individualistka, která zapadala do kolektivů jen s potížemi. A dlouho mě nenapadlo, že to souvisí. Je přece známé, že vědomí odlišnosti běžně vede k pocitu osamělosti. Nejtěžší jsem to měla jako dítě: stěhování z Kyjeva do malého českého městečka a změna jazykového a kulturního prostředí (a zároveň rodinné situace, protože rodiče se zrovna rozváděli) mi zprvu podrazily nohy. Nový jazyk – češtinu – jsem se naučila tak, že jsem prakticky zapoměla ten starý, mateřský,

ruštinu. Maminka zavelela, že spolu doma budeme mluvit jen česky. Pak jsem musela ruštinu znovu pracně oprašovat a znovu si ji osvojovat. Dokonce jsem ji kvůli tomu šla studovat na vysokou školu.

A pak přišel nečekaný obrat: úplně jsem k ruštině ztratila vztah. Dá se říct, že nyní ji používám jen z nutnosti, z nouze. Moje zkušenost není nijak jedinečná, lze ji zasadit do dějin regionu i uchopit jako obecný fenomén. Dnešní mladí Ukrajinci se odmítají učit ruštinu, prý nevědí k čemu. Nejenže si v globalizovaném světě vystačí s angličtinou, ale válka jim ruštinu a celou ruskou kulturu zcela znechutila. „Ruština je retro jazyk,“ čtu v diskusi na sociálních sítích a vím, jak je to myšleno. Ruština dnes chtě nechtě odkazuje k minulé dějinné éře a evokuje sovětonostalgiu. Mladí ji nepotřebují a nechtějí.

Také střední generace Ukrajinců, která se ještě rusky většinou učila ve škole nebo ruštinu dokonce používala v běžném životě, ji pomalu, ale jistě opouští. V jistou chvíli jsem i já ruštinu přestala vnímat jako vzácný fajánsový servis, jak se mi jevila v dětství, ve chvíli, kdy jsem ji začala ztrácet. Později jsem ji takto popsala v básni Azbukovník. Dnes ji vnímám jako užitečné haraburdí: jsem ráda, že rusky mluvím a že mluvím dobře. Hodí se mi to při sledování zpráv na Svobodné Evropě, při hledání špatně dostupných textů a jednou ji snad využiju při cestování po Kavkaze, střední Asii nebo Jižní Americe.

Moje situace je – paradoxně – typická. Narodila jsem se v osmdesátých letech do kyjevské rodiny, kde se tímto jazykem mluvilo už ve třetím pokolení. Nebyla jsem ani bilingvní, ačkoli ukrajinsky bych se později jistě naučila ve škole. Ruština na Ukrajině je většinou důsledkem utlačování a vykořeňování ukrajinštiny. „Všichni Ukrajinci, kteří mluví rusky, mi vyprávěli o svých babičkách, které hovořily ukrajinsky. Jde-li o třetí

pokolení městských obyvatel, byla tu ona babička o generaci dříve a už se na ni tak trochu zapomnělo,“ říká k tomu bohemista Oleksandr Stukalo, který s tím má, podobně jako já, osobní zkušenost. „Ruština na Ukrajině je téměř ve všech případech transgenerační trauma: předchozí generace začaly mluvit rusky proto, že kdyby mluvily ukrajinsky, nedostaly by práci, nepřežily a nezplodily ty, kteří pak zplodili naše vrstevníky.“

„Kolik lidí dnes žije v jazyce, který není jejich vlastní? Anebo svůj jazyk už neznají, anebo ho ještě neznají a většinový jazyk, který jsou nuceni používat, znají špatně?“ ptají se Deleuze a Guattari. Postupně jsem si začala uvědomovat, že ruština na Ukrajině je výsledkem měkké a tvrdé rusifikace, přičemž tou měkkou myslím manipulaci se slovníky, ve kterých se záměrně ochuzovala ukrajinská slovní zásoba, a tvrdou hladomor ve třicátých letech a vyvraždění celé generace ukrajinských spisovatelů. Je to trauma, které se předávalo z generace na generaci, až nám to připadalo přirozené a normální. Zdá se, že teď je tomu snad konec. A jedním ze symbolů tohoto konce je strhávání a stěhování soch velkého ruského klasika Alexandra Puškina, které stály v každém ukrajinském městečku.

Sochy jsou pozoruhodný fenomén: pomocí soch lze vytvářet místa paměti anebo falešná místa falešné paměti. Velký ruský básník nenavštívil žádné z oněch ukrajinských měst a městeček, kam umístili jeho pomníky a busty, a že jich byly stovky, tisíce. Neměl k těmto místům žádný vztah! Sovětská vláda ho zkrátka všude instalovala jako symbol ruské kultury a ruského světa, jako kamenný či bronzový vzkaz: tato země je naše. Mám-li být cynická, je to tentýž proces, jako když pes očurává cizí dvorek. Že přeháním? Hned po obsazení Chersonu Rusové ve městě

instalovali bannery s Puškinovým portrétem. A asi se shodneme, že se to nestalo z lásky k poezii.

Také v mé rodině se k Puškinovi, symbolu velké ruské kultury (čti: „naší kultury“, případně „kultury tak vůbec“), chovala skoro zbožná úcta. Máma mě učila jeho básně, sotva jsem uměla mluvit. Ještě dnes mi jednotlivé verše při různých příležitostech cituje do telefonu. Máme třeba báseň vhodnou pro první snůh. Nebo pro skákající straku. Táta zase básníka zobrazil na jedné ze svých grafik, která mi dlouho visela nad psacím stolem. Po prababičce, té polské, se mi zachovala stříbrná pudřenka s jeho portrétem. Nemusím tedy vysvětlovat, že Puškina mám velmi ráda a budu ho mít ráda i dál. To, co popisuju, je však zneužití básníka k politickým, přesněji imperiálním účelům, a právě tento proces z něj (a řady dalších ruských klasiků) nyní dělá – řečeno s nadsázkou – „staré haraburdí“.

Poznámka na okraj: absurdní na tom je, že to byl autor pronásledovaný vrchností a buřič. Ačkoli to mu nebránilo si do Ukrajiny kopnout v básni Na nezávislost Ukrajiny (Na nezavislost Ukrajiny), stejně jako to o sto padesát let později udělá jeho básnický kolega Josif Brodskij. Pronásledování ze strany moci nakonec nebránilo těmto básníkům být obdivovateli říše, která je pronásledovala.

Střední Evropa existuje, viděla jsem ji

Ukrajinsky jsem se začala učit po Majdanu, podobně jako část mých vrstevníků, kterým tato zkušenost změnila život. Mnozí z nich přešli v běžném životě do ukrajinštiny ze dne na den. Pro mě to bylo těžší, nebyla jsem tímto jazykem obklopena jako obyvatelé Kyjeva, mým denním chlebem je přece čeština. Ukrajinsky jsem se naučila pomocí četby knih: zejména soudobé beletrie, poezie, esejistiky. Stalo se to v době, kdy

jsem dokončovala vysokou školu a diplomovou práci věnovanou literatuře Haliče. Fascinovalo mě, že jsem objevila kus země, kde se podobně jako v mém životě protuly a prostřídaly čtyři kultury a jazyky, v tomto případě němčina – polština – jidiš – ukrajinština. K tomuto regionu jsem navíc měla osobní vztah: můj otec studoval ve Lvově a později, když jsem se narodila, jsme tam jezdili na prázdniny. Právě tam jsem poznala ukrajinský venkov se slaměnými střechami, slunečnicemi a svatými obrázky nad postelemi.

Během psaní se mi všechno poskládalo do sebe a já konečně pochopila, kdo jsem – jsem Středoevropanka. Ve střední Evropě bylo vždy normální, že hranice se posouvají a jazyky, kultury, identity se mísí. A když mi později někdo tvrdil, že nic takového jako střední Evropa neexistuje, že existuje jen ta východní a ta západní, jen jsem se tiše (a někdy nahlas) smála.

Jako pro Středoevropanku je pro mě místo jednoznačně důležitější než jazyk. Česky píšu, protože v tuto chvíli je to nástroj, který mám po ruce a který nejlépe ovládám. Jsem na tom podobně jako šperkař, který dělá šperky ze zlata, když má zlato, nebo z mosazí, když má po ruce jen mosaz. Pro mě ale jsou všechny mé jazyky – čeština, ukrajinština i polština – stejně vzácné. Jen čeština jediná je můj denní chleba, kdežto zbylé dva jazyky můj svátek.

Když jsem pochopila, jak důležité je místo, rozšířila jsem hranice svého pomyslného domova tak, aby to pro mne bylo komfortní. V tuhle chvíli sahají od Aše až po Charkov, kde má kořeny můj dědeček po tátovi, a od Gdaňsku až po Šumavu. Velkoryse jsem zahrнула do své osobní mapy i Slovensko, ovšem bez kolonizačních úmyslů, pouze v návaznosti na staré mapy Československa. A všude tam jsem nyní „zdejší“.

Ještě předtím jsem ale potřebovala získat zpět svůj poslední ztracený dílek identity, ten po polské babičce se stříbrnou pudřenkou. Moje máma pochází z polské menšiny, která je na Ukrajině početná a starobylá. Poláci, podobně jako později Češi, se tam před mnoha staletími usazovali kvůli úrodné nebo volné půdě nebo čert ví kvůli čemu. Svůj jazyk a své náboženství si na rozdíl od lehkomyšlnějších Čechů žárlivě střežili.

V rodině mé mámy se tedy mluvilo polsky, i když to byla trochu legrační polština plná zastaralých slov a obrátů. A běda, když se máma jednou jako malá holčička na ulici zastyděla za svůj jiný jazyk a ztišila hlas! Polská hrdost mé babičky tím byla nesmírně zasažena a patřičně to tenkrát dala dceři najevo. Ta si to zapamatovala na celý život a často o tom vyprávěla. O to smutnější mi připadá, že já jsem jako dítě polsky mluvit nechtěla. Nejspíš proto, že pokusy o to byly dost liknavé a pozdní. Ale čas na polštinu přišel na vysoké škole, kdy jsem odjela na dva semestry do Poznaně a na jeden do Gdaňsku. Za tuto dobu jsem mohla Polsko trochu poznat zevnitř. Nechápu, proč jsem nejela do Lublinu, kde tehdy ještě žili babiččini vzdálení příbuzní. Dnes bych to udělala, dnes bych šla po horké stopě. Ale teď už v Polsku žádné žijící příbuzné nemám.

Fascinuje mě představa, že moji prarodiče kdysi odjížděli na Ukrajinu jako kolonisté. U Čechů je to slovo trochu méně vhodné, ale minimálně Poláci se tak k západní a jižní Ukrajině stavěli po staletí. V polské literatuře je dokonce celý proud tzv. kresové literatury (od slova „kresy“, tedy „okraje“), v níž je Ukrajina často vykreslená jako zmizelá Atlantida – země, která bývala „naše“, než nám ji vzali Sověti. V některých takových dílech se Ukrajinci mihnou jen jako takový komparz – původní obyvatelé v režných halenách, skoro stejně exotičtí jako pejzatí ortodoxní Židé.

Slavná báseň Adama Zagajevského Jechać do Lwowa (Jet do Lvova) například vykresluje Lvov jako „město, které není“. Jenže Lvov je! Viděla jsem ho na vlastní oči, Adame! A byl tam celou dobu. V poválečných letech, kdy ve věznici na Lonckého ulici sovětští komisaři mučili bojovníky UPA, v šedesátých letech, kdy se v domácích tiskárnách tiskl samizdat a ve „Svatém sadu“ se scházeli dlouhovlasí sovětští hippies, v sedmdesátých letech, kdy se tam učil kreslit na vysoké škole můj táta. A taky v osmdesátých letech, kdy vznikla tato báseň a kdy jsem jako dítě poznávala Lvov já. Jenže jak se ocitl bez Poláků, tak vlastně jako by nebyl, že?

Naštěstí jednou z výhod kulturního bohatství je jistá neukotvenost (ano, považuju to za výhodu) a velkorysost. Jsem zvyklá střídat perspektivy, nahlížet věc z různých stran, a jsem schopná empatie. Takže já ti, Adame, rozumím. Stačí, že si připomenu „náš“ polský pohled: toto krásné vzkvétající a kulturní město bylo Polsku náhle uzmuťo, odděleno hranicí. A ti, kteří se ve Lvově narodili, se do něj nesměli vrátit a mnoho let ani přijet na návštěvu. Všechno polské z něj bylo v rámci možností vyhnáno, vymeteno. Všechno polské mělo být zapomenuto. Pomníky polských činitelů se bořily (zůstal jen Adam Mickiewicz), strhávaly se cedule na ulicích stejně jako názvy obchodů. Fasády, balkony, krásné vyřezávané dveře začaly chátrat. Dnes jsou mimochodem cedule na některých místech znovu trojjazyčné (tím třetím jazykem je jidiš) a mladá generace Poláků už má k městu jiný, troufám si říct zdravější vztah. A marná sláva, Polsko stejně nikdy ze Lvova nevymizelo, všichni lvovští intelektuálové četli polské knihy, které se pašovaly přes hranice.

Jestli Polsko někdy vnímalo Ukrajinu jako kolonii nebo řekněme svůj zadní dvorek, nemohlo se to rovnat s postojem Sovětského svazu a následně Ruské federace. Dnes už Rusko ani nic nepředstírá, nehraje, ale vede ostrou a zoufalou válku o zemi, která je sice nezávislá, ale kterou považuje za svou. Ale uvědomit si to mohl už dříve každý návštěvník Ermitáže, plné nakradených ukrajinských historických pokladů, obrazů, šperků, archeologických nálezů. Těžko říct, zda se Ukrajině kdy podaří získat aspoň část tohoto bohatství zpět. Rusko se pochopitelně na nic takového nechystá, podobně jako se zřejmě nechystá kriticky nahlédnout svoji minulost.

Miláčku, kdy se uvidíme naživo?

Ale vrátím se zpět ke své mikrohistorii a k tomu, jaké to je být rozkročená mezi několika kulturami. Kromě bohatství to také znamená nekonečně frustrující a nekonečně poutavou práci: moje znalost polské a ukrajinské kultury, popkultury a historie nebude nikdy tak hluboká jako znalost kultury české, ve které jsem vyrostla a která mi byla předána ve škole. Vždycky budu krok pozadu. Rozumím jen části polských a ukrajinských vtipů a memů, které na sociálních sítích živě reagují na aktuální události. Štve mě, jak těžké je pro mě sehnat nové polské a ukrajinské knihy. A pořád se mi stýská. Je to jako prožívat milostný vztah na dálku, pořád znovu a znovu se ptát: „Miláčku, kdy se zase uvidíme naživo?“

Zároveň ani česká kultura nikdy nebude moje na hluboké niterní úrovni. Kdykoli se někdo vrací ve vyprávění před devadesátá léta, cítím, že se nemám za co „chytit drápkem“. Všechno to nějak šustí papírem, některé kulturní zvyky nebo fenomény, jako třeba pivem nasáklý český underground, mi zůstávají cizí, chápu je jen rozumem. Ukrajinci ve stejné době také vydávali samizdat,

ale pamatuju si, že se sedávalo po kuchyních, ne v hospodách, pil se černý čaj a občas vodka, ne pivo.

Celé dvacáté století, počínaje příchodem mé prababičky z vesnice do Kyjeva a konče perestrojkou, je v mé rodinné paměti ukotvené skrze jiná vyprávění. V Praze, kde žiju a která je mým domovem, mi jednoduše chybějí ulice, dvorky, balkony, zvonice a mozaiky pravoslavných kostelů, místa paměti, na která bych mohla ukázat prstem a vyprávět při tom historii své rodiny a svých předků. Ale jak píše Aleida Asmann: „Síla pouta v případě míst obtěžkaných vzpomínkami je nahrazená neutrálním prostorem jako otevřenou dimenzí, která je člověku k dispozici.“ Neukotvenost přináší svobodu.

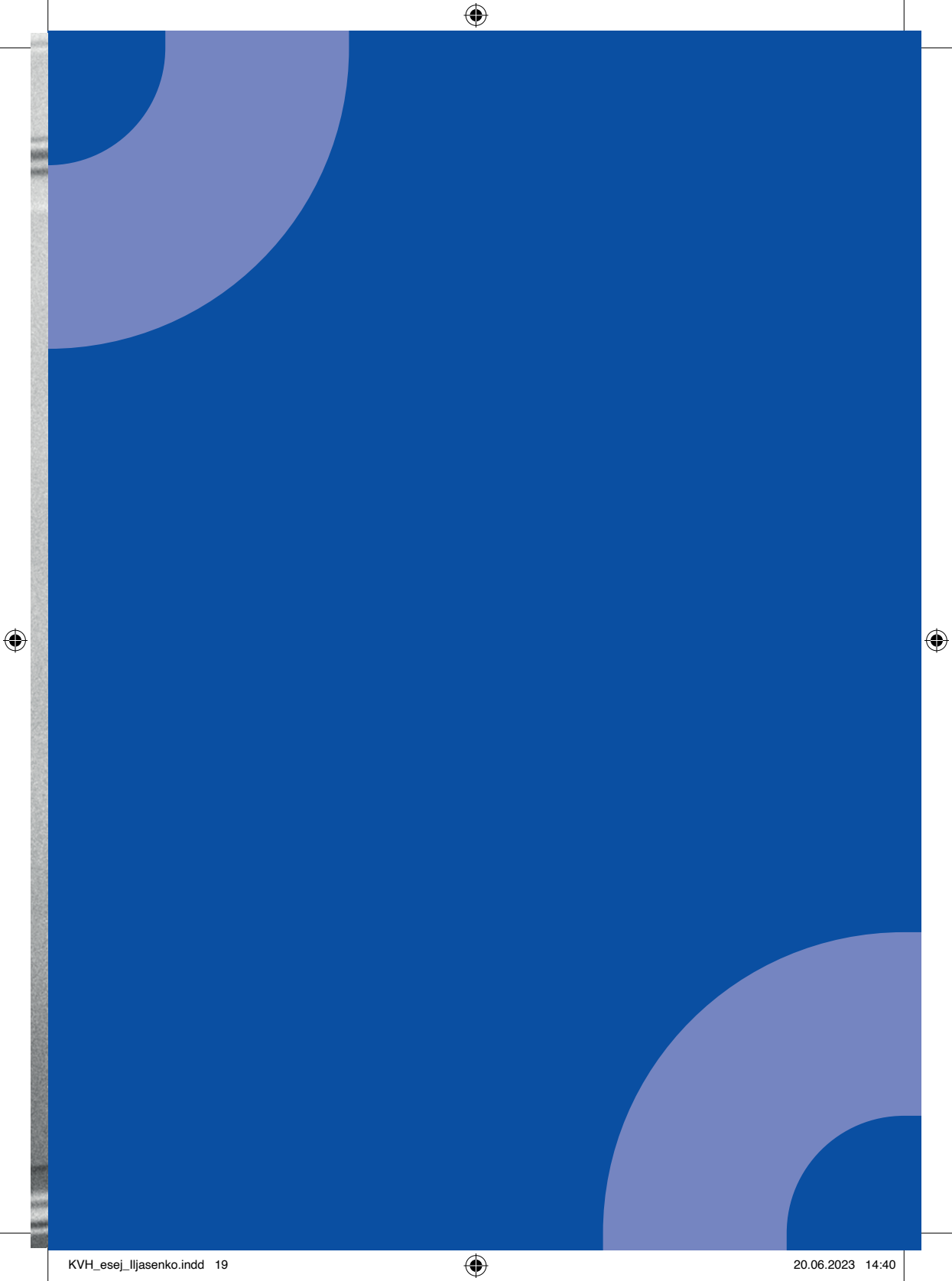
Horší je, že ty původní dvorky, mozaiky, lavičky a patníky nejsou jen daleko, jsou v zemi a městě, na které teď padají bomby. A až válka skončí, nevím, zda ještě stále budou. Právě spadla bomba na můj zamilovaný Ševčenkův park. A každá bomba, která padá na Kyjev a Lvov a Charkov, mi bere půdu pod nohama, i když jsem daleko. A mě štve, že jsem daleko. Dětsky mě štve, že moji rodiče rozhodli o tom, že nebudu vyrůstat a žít na Ukrajině. A já se tam už nemůžu vrátit, protože pak by se mi hrozně stýskalo po Praze. Svým způsobem je to bezvýchodná situace a jediná možnost je ji přijmout a považovat ji za štěstí.

A tak jsem nesmírně pyšná na Ukrajince a na to, že pocházím z tak krásné, svobodomyšlné a statečné země. A jsem také hrdá a nesmírně vděčná Čechům a Polákům za to, s jakou vervou se většina z nich za Ukrajinu postavila. Je to proto, že Ukrajincům rozumějí, že s nimi částečně sdílejí historickou zkušenost. A jsem šťastná, že s těmito třemi zeměmi mám – tak trochu – co do činění. A všechno, co jako spisovatelka napíšu, bude nejspíš ovlivněné tímto sympatickým kulturním chaosem.

(2022)

Marie Iljašenko (* 1983), laureátka Ceny Toma Stopparda za rok 2023. Narozena v Kyjevě na Ukrajině v rodině s českými a polskými kořeny. Debutovala básnickou sbírkou *Osip míří na jih* (2015), za kterou byla nominovaná na cenu Magnesia Litera, následně vydala sbírku *Sv. Outdoor* (2019). Její texty se objevily v zahraničních antologiích a časopisech a byly zhudebněny. Píše také krátké prózy a eseje. Pracuje jako nakladatelská redaktorka, připravila mj. antologii reportáží *Chleba z minového pole* (2022) a překládá z polštiny a ukrajinštiny. Žije v Praze.

Pro své přátele a příznivce
vydala v roce 2023
Knihovna Václava Havla
www.vaclavhavel.cz